

مقاله پژوهشی

واکاوی نقش مکان‌ساز منظر سبز بومی در توسعه منظر شهری (مطالعه موردی: شهر رودخانه‌های دزفول، شوش و شوستر)*

بابک عبدی^{۱*}زینب رضایی^۲ريحانه نصرتیان^۳محمد مهرآبادی^۳

۱. دانشجوی دکتری معماری منظر، دانشکده معماری، دانشکدان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران

۲. کارشناس ارشد معماری منظر، دانشکده معماری، دانشکدان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشکده معماری، دانشکدان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران

چکیده

منظر سبز شهری به عنوان بخشی از منظر شهری دارای تأثیرات فراوانی در جنبه‌های مختلف زندگی شهروندان بوده است و چگونگی توسعه آن اهمیت بسزایی دارد. در برنامه‌های توسعه معاصر به منظر سبز صرفاً به عنوان پدیده‌ای تئوری به منظور تفرق و به مزایای زیست‌محیطی آن توجه می‌شود که در رویکرد توسعه پایدار جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی نیز مدنظر است. توسعه فضای سبز معاصر در مجاورت رودخانه‌های خوزستان موجب تقلیل عملکردهای چندگانه و نقش هویتی رودخانه و منظر سبز به عنصر تفریحی در شهر و در نتیجه جدایی این دو از زندگی روزمره ساکنان شده است. در برنامه‌های توسعه اخیر نیز اغلب الگویی جامع برای همه شهرها ارائه می‌شود، این در حالی است که ظرفیت‌های مکانی و نیازهای ساکنان عاملی تعیین‌کننده در فرایند توسعه محسوب می‌شود. شهر رودخانه‌های خوزستان نیز دارای ویژگی‌ها و ظرفیت‌های خاص خود هستند که تعیین‌کننده سبک منظر سبز براساس نیاز ساکنان در این شهرهای است. بنابراین، شناخت این سبک و ویژگی‌های آن به منظور توسعه مکان محور ضروری است. این پژوهش با خوانش منظرین به شناسایی این ویژگی‌ها از طریق مشاهدات میدانی با استفاده از روش اکتشافی و در برخی موارد بررسی اسناد تاریخی برداخت. نتایج مشاهدات نشان دادند سازماندهی منظر سبز در شهرهای دزفول، شوش و شوستر به صورت واحدهای به منظور سازگاری با اقلیم، مکان‌یابی در نقاط مکث و عطف شهر به منظور پیوند با فعالیت‌های روزمره، انتخاب درختان بومی نخل و گنار (دارای شان مقدس) به صورت تک کاشت و به طور کلی منظر سبز چند عملکردی است. منظر سبز در پیوند مستمر با زندگی مردم نیازهای ساکنان را برطرف ساخته و براساس ظرفیت‌های عملکردی، اقلیمی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و هویتی مکان ایجاد شده است. بنابراین، منظر سبز بومی این شهرها با مؤلفه‌های مکان‌ساز خود می‌تواند نقش اساسی در توسعه مکان محور ایفا کند که نیازمند مورد ملاحظه قراردادن آن در فرایند توسعه است.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۹/۰۱

وازگان کلیدی
منظر سبز، توسعه مکان محور،
شهر رودخانه، سرزمین خوزستان

پاییز ۱۴۰۳

۳۰

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی «رویکرد مکان محور در برنامه آمایش سرزمین (مطالعه موردی: نقش سازه‌های آبی در تعامل رودخانه با شهرهای شوش و شوستر و دزفول)» است که به سرپرستی دکتر «سید امیر منصوری» در پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر در سال ۱۴۰۳ انجام شده است.

** نویسنده مسئول: babakabdi@ut.ac.ir ، ۹۳۰۶۸۸۳۳۷۳

This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

مقدمه

استفاده از آن بتوان این پدیده را در همه ابعاد ارزیابی کرد. رویکرد منظرین به شهر، رویکردی کل نگر است که عینیت و ذهنیت در آن غیرقابل تفکیک هستند و ادراک و ذهن مخاطب در آن نقش اصلی را ایفا می کند (Majidi et al., 2019). در این پژوهش ابتدا از طریق خوانش منظرین نوع سبک و ویژگی های منظر سبز شهررودخانه های دزفول، شوش و شوشتار شناسایی شد. سپس تناسب و سازگاری این سبک با ظرفیت های مکان و ادراک ساکنین این شهرها از مکان براساس مستندات میدانی جمع آوری شده تحلیل شد. این مشاهدات میدانی شامل دو بخش اصلی مؤلفه های منظر سبز و استراتژی های مبتنی بر منظر است.

معرفی منطقه مورد مطالعه

استان خوزستان، در جنوب غربی ایران واقع شده و یکی از کهن ترین مراکز تمدنی ایران و جهان است. این استان به دلیل وجود منابع غنی آب و خاک، از دیرباز محل استقرار تمدن های بزرگی مانند عیلامیان بوده است. خوزستان همچنین نقش کلیدی در اقتصاد کشور ایفا می کند، چراکه بخش عمده منابع نفت و گاز کشور در این استان قرار دارد.

دزفول در شمال خوزستان و در دامنه های زاگرس میانی واقع شده است. این شهر به دلیل عبور رودخانه دز و وجود زمین های حاصلخیز، مرکز مهمی برای کشاورزی در منطقه محسوب می شود. طبق گزارش سازمان هواشناسی ایران (داده های هواشناسی ایران، بی.تا)، میانگین دمای حداقل در سردترین ماه سال (دی ماه) حدود هفت درجه سانتی گراد و میانگین دمای حداکثر در گرمترین ماه سال (تیر ماه) ۴۳ درجه سانتی گراد است. وجود سد دز که یکی از قدیمی ترین سدهای مدرن ایران است، به توسعه کشاورزی و مدیریت منابع آبی در این منطقه کمک شایانی کرده است (گزارش بارش و... ۱۴۰۲). گونه های گیاهی غالب در دزفول شامل نخل و گنار هستند که هر دو با اقلیم گرم این منطقه سازگارند. همچنین، معماری سنتی این شهر شامل شواهد است که برای مقابله با گرمای طراحی شده اند.

شهر تاریخی شوشتار یکی از مهم ترین شهر های خوزستان از نظر تاریخی و فرهنگی است. این شهر با سازه های آبی تاریخی که در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است، شناخته می شود. سیستم های آبی شوشتار شامل آسیاب ها، کانال ها و سدها، نمونه ای بر جسته از مهندسی آبی در دوران باستان است. اقلیم شوشتار گرم و مرطوب است و در فصول پاییز و زمستان، آب و هوای مطبوعی دارد که این دوره ها را برای فعالیت های گردشگری ایده آل می کند. شوش یکی از قدیمی ترین سکونتگاه های شناخته شده در ایران است و پیشینه ای چندین هزار ساله دارد. این شهر در نزدیکی رودخانه کرخه قرار دارد که منابع آبی مناسبی برای کشاورزی و سکونت فراهم می کند. زیگورات چغازنبیل، یکی از مهم ترین آثار باستانی ایران که در نزدیکی شوش قرار دارد، نشانگر اهمیت تاریخی این منطقه است. اقلیم شوش گرم و خشک و میانگین بارندگی سالانه آن کم است (داده های هواشناسی ایران، بی.تا).

شهررودخانه ها از دیرباز، کانون تمدن و توسعه بشری بوده اند. شهرهایی که هسته اولیه شان در کنار رودخانه ها شکل گرفته است، از مزایای بی شماری همچون دسترسی به آب آشامیدنی، آبیاری زمین های کشاورزی، حمل و نقل آبی و تولید انرژی بهره مند شده اند و رودخانه عامل دفاعی برای شهر محسوب می شده است که شهرهای دزفول، شوش و شوشتار از جمله این شهرها هستند. رودخانه ها به عنوان شریان های حیاتی این شهرها، نقش تعیین کننده ای در شکل گیری بافت شهری، سبک زندگی مردم و در نهایت هویت شهر داشته اند. در گذشته لبه رودخانه ها چند عملکردی بودند و نقش های مختلفی را در زندگی مردم ایفا می کردند، عملکردهای اجتماعی، زیست محیطی، تفریحی، هویتی و زیبایی شناختی اما امروزه لبه رودخانه ها در شهرهای دزفول، شوش و شوشتار با احداث فضای سبز غیر بومی به صورت پهنه ای به فضایی صرفاً تفریحی شبیه به پارک های شهری تبدیل شده است. این در حالی است که منظر سبز بومی نزد مردم این شهرها دارای اهمیت ویژه ای بوده و دارای پیوند ناگسستنی با زندگی روزمره آن هاست. درخت در اعتقادات و پاورهای مردم منطقه صرفاً یک عنصر تزئینی نبوده و دارای شأن و مرتبه بالاتری است. نوع منظر بومی و موقعیت قرار گیری آن در نقاط مختلف این شهرها براساس نیازهای مردم و ظرفیت های مکان است. تکرار سبک فضای سبز پارک های معاصر در لبه رودخانه ها و فضاهای شهری دزفول، شوش و شوشتار بدون توجه به قابلیت های مکانی، نه تنها عملکرد منظر سبز بومی بلکه لبه رودخانه ها را تغییر داده و نقش این دو عامل حیاتی در زندگی مردم به عملکرد تفریحی تقلیل یافته است. این نوع توسعه پاسخگوی نیازهای مختلف ساکنان و با ویژگی های مکان نیز سازگار نیست. واکاوی ویژگی های منظر سبز بومی و نقش آن در فرایند توسعه می تواند تعیین کننده سبک توسعه منظر سبز مناسب با شهررودخانه های خوزستان و نیازهای ساکنان باشد.

سؤالات پژوهش

- منظر سبز بومی چگونه می تواند در فرایند توسعه مکان محور شهررودخانه های خوزستان مؤثر باشد؟
- مزایای بهره برداری از منظر سبز بومی به صورت واحدی به جای فضای سبز پهنه ای و مترکم خطی چیست؟
- ابتکار و استراتژی های ساکنان شهررودخانه های خوزستان برای ایجاد همانگی در محیط زندگی خود با استفاده از منظر سبز شهری چیست؟

روش پژوهش

روش این پژوهش براساس ماهیت آن به صورت مشاهده میدانی و اکتشافی است که در برخی از قسمت ها اساس تحلیل ها مبانی نظری مستخرج شده از مطالعات کتابخانه ای است. از آنجا که پیشتر ذکر شد ماهیت عینی ذهنی منظر سبز نیازمند رویکردی است با

مبانی نظری

• مکان، منظر و منظر شهری

مکان، فضایی است که برای فرد یا افراد، دارای معنا باشد (Moazzeni Khorasgani & Haghigatbin, 2023). درک انسان از مکان، هم به ویژگی‌های فیزیکی آن و هم به تجربه‌ای که او از آن مکان بعدهست می‌آورد، وابسته است. ترکیب «فضا و درک انسان از فضا» ماهیت مکان را می‌سازد (منصوری، ۱۳۸۹). از مؤلفه‌های سازنده مکان، «کالبد، فعالیت‌ها و معانی» است که لایه‌های عینی و ذهنی مکان را تشکیل می‌دهند (Moazzeni Khorasgani & Haghigatbin, 2023). منظر نوعی از مکان است (منصوری، ۱۳۸۹). منظر ماهیتی مکان محور و برآمده از تجربه انسانی در فضا و پدیده‌ای است عینی-ذهنی، پویا و نسبی که در تعامل با تاریخ و طبیعت شکل می‌گیرد (Mansouri, 2005). منظر می‌تواند روایتگر تجربه انسان از مکان باشد و از این‌رو، ارتباط مستقیمی با حس مکان و تداوم آن دارد (Moazzeni Khorasgani & Haghigatbin, 2023). شهر نیز نوعی از مکان است. شهر، محصول بعد اجتماعی انسان و پیشرفت مفاهیم اساسی در ذهن اوت (منصوری، ۱۳۸۹). شهر، فضایی است که انسان در آن ساکن می‌شود و عناصر مادی و معنوی زندگیش در آن جای می‌گیرد. این فضا، بستری است که انسان در آن ادراکات خود از جهان را تجربه می‌کند (Atashinbar, 2009). شهر، ابرمتنی است که صورت تجسمی و بافتی از نشانه‌های تصویری حامل معنا دارد (Majidi et al., 2019). از آنجاکه شهر تجسم روح جمعی شهر و شهروندان است، نمی‌توان کالبد آن را از ابعاد معنایی‌اش که به نوعی همزیستی یکپارچه دارند، جدا کرد (Noroozitalab, 2010). شهر پدیده‌ای منظرین است؛ سیال در میان مفاهیم و فیزیک و محصول ادراک انسان‌ها از محیط زندگی خود، منظر شهر نیز نوعی از منظر و مقوله‌ای از جنس کیفیت (معنا) است که به واسطه عناصر کمی (کالبد) به ظهور می‌رسد (Majidi et al., 2019). به عبارت دیگر، منظر شهری در ابتدا امری عینی است که از طریق کیفیت ظهور عوامل فیزیکی شهر شکل می‌گیرد و از طریق کالبد و احساسات درک می‌شود و با گذر زمان و تکرار، به عنصری مشترک (ذهنی) تبدیل می‌شود که افراد جامعه را به هم پیوند می‌دهد. بنابراین آن چه که به منظر شهر معنا می‌بخشد، ذهنیت شهروندان است (Atashinbar, 2009). منظر شهری دانش‌شناخت مفهوم منظر نزد شهروندانی است که در طول تاریخ در آن محیط زیسته‌اند و با کالبدی‌های طبیعی و مصنوع محیط ارتباطی معنایی تولید کرده‌اند که در تداوم حیات معقول آن‌ها نقش اساسی دارد (منصوری، ۱۳۸۹).

• منظر سبز شهری و توسعه مکان محور

براساس آن‌چه از منظر شهری گفته شد، منظر سبز شهری نیز ترکیبی غیرقابل تفکیک از عناصر کالبدی و معنایی یا عینیت و ذهنیت است. همان‌طور که منظر شهری با رویکرد منظرین بررسی می‌شود، منظر سبز بومی به عنوان زیرمجموعه‌ای از منظر شهری،

با خوانش منظرین و با توجه به ویژگی‌های مکان بررسی می‌شود و ارزش‌های زیبایی‌شناختی و هویتی شهرها را تقویت می‌کند. چراکه منظر سبز بومی وابسته به مکان و در توسعه مکان محور، توجه اصلی به «مکان» است. نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد که یکی از دلایل اصلی کیفیت پایین فضای سبز معاصر نبود ارتباط میان اجزاء و عناصر فضای سبز با سایر ساختارهای شهر است (Saboonchi et al., 2018). بنابراین، سازماندهی و مکان‌یابی منظر سبز در ساختار شهری در فرایند توسعه به طور مستقیم بر کیفیت آن تأثیرگذار است. هر مکان در مقیاس خود دارای مفاهیم و معانی است و اگر قرار است توسعه یابد باید براساس نیازها، ظرفیت‌ها، نقاط ضعف و قوت هر بسته و بهطور کلی ویژگی‌های آن مکان باشد. توسعه مکان محور بر پایه رویکرد منظرین، رویکردی سیستمی و کلنگر است که در آن ویژگی‌های منحصر به فرد هر مکان، از جمله به موقعیت جغرافیایی، تاریخچه، فرهنگ و منابع طبیعی در ترکیب با مؤلفه‌های توسعه پایدار، در برنامه‌ریزی و توسعه آن مکان توجه می‌شود. شهر رودخانه‌ها به عنوان یکی از نمودهای تعامل میان عناصر طبیعی و ساختارهای انسانی، نقش مهمی در توسعه پایدار شهری ایفا می‌کند. این شهرها که در امتداد جریان‌های آبی شکل گرفته‌اند، نه تنها از منظر اقتصادی و اجتماعی دارای اهمیت هستند، بلکه به لحاظ زیست‌محیطی نیز ارزشمندند و به عنوان شریان‌های حیات‌بخش، امکان پیوند میان فضای طبیعی و محیط شهری را فراهم می‌آورند. رودخانه‌ها ویژگی اصلی هویتی سبیری از شهرها هستند (Francis, 2012). رودخانه‌های درون شهری اکوسیستم‌های خاص محیطی در درون شهرها هستند که علاوه‌بر ویژگی‌های بر جسته اکولوژیکی، دارای ارزش‌های محیطی، انسانی و اقتصادی هستند و می‌توانند به عنوان کریدورهای توسعه محلی بهره‌برداری شوند (Mahmoodi et al., 2013). این توسعه می‌تواند از توسعه پایدار فراتر برود و به توسعه مکان محور که براساس ویژگی‌های مکان است، تبدیل شود و به حفاظت از منظر سبز بومی کمک کند. درخت، آب و چهار طاقی این سه گانه منظر ایرانی به عنوان یک ترکیب طبیعی - فرهنگی، از دیرباز عاملی مکان‌ساز در شکل‌گیری و توسعه سکونتگاه‌های ایرانیان بوده‌اند (Abarghöei Fard, 2019) و از دیرباز به عنوان تأمین‌کنندگان نیازهای اقلیمی و کارکردی، نقش برجسته‌ای در بهبود کیفیت زندگی شهری ایفا کرده‌اند. در تاریخ زندگی بشر در اقوام و ملل مختلف گیاهان همواره دارای جایگاه اساطیری و تق‌قدس بوده‌اند که دلایل دینی و مذهبی داشته‌اند و به همین دلیل، همواره عناصر طبیعی به‌ویژه گیاهان در فرهنگ هنر این مردمان مشاهده می‌شوند (Sabouri & Javadi, 2022). در جهان‌بینی مردم ایران باستان، آب علاوه‌بر اینکه عنصری حیاتی در جنبه‌های مادی زندگی روزمره محسوب می‌شود بلکه عنصری مقدس است که دارای قابلیت معنایخشی به جهان هستی است و مظاهر خیر و برکت محسوب می‌شود، بنابراین، در فرهنگ، اعتقادات و آیین‌های ایرانیان حضور مستمر دارد (Mansouri & Javadi, 2019). بنابراین، با توجه

مؤلفه‌های منظر سبز

به اینکه می‌توان گفت در ساختار منظر سبز شهررودخانه‌های خوزستان نیز درخت و آب دو مؤلفه اصلی محسوب می‌شوند، ارزیابی این دو مؤلفه در فرایند توسعهٔ منظر سبز ضروری است.

تصویر (۱).

درخت

انتخاب درختان مورد استفاده در منظر سبز شهررودخانه‌های سرزمین خوزستان نیز براساس عوامل مکانی شکل گرفته است. ساکنان این سرزمین درختان خاصی که دارای معنای عمیقی در اعتقادات و ذهنیات آنان است را برای این منظور انتخاب کردند. درخت کنار با قابلیت سایه‌اندازی (با داشتن تراکم شاخه‌هایی که مانع عبور جریان هوا نمی‌شود) و تأمین آسایش اقلیمی برای ساکنانی که در این اقلیم گرمه و خشک نیازمند چنین آسایشی در زیر آفتاب سوزان هستند، همچنین میوهٔ خوراکی در کنار زیبایی بصری از ویژگی‌هایی است که موجب انتخاب این درخت توسط

تصویر (۱). تبدیل لبهٔ رودخانه به فضایی شبیه پارک با عملکرد تفریحی و جدایی آن از زندگی شهری، در فرودگاه بابک عبدی و همکاران.

مشاهدات میدانی در شهرهای دزفول، شوش و شوشتر نشان از وجود سه گانهٔ منظر ایرانی دارد و منظر سبز به مثابةٍ جان‌مایه‌ای برای توسعهٔ شهر به عنوان یک عنصر مکان‌ساز عمل می‌کند. وجود امامزاده (چهارطاقی) در نزدیکی درختان چندسالهٔ کنار و احتمالاً آب نیز خود دلیلی بر این مدعای است. زیرا در گذشته معمولاً اماکن مذهبی و دارای تقدس در کنار این سه گانهٔ ساخته‌ی شدن، بنابراین، آب و درخت به عنوان مؤلفه‌های منظر سبز در این شهرها ارزیابی شدند. علاوه بر ویژگی‌های زیستمحیطی بیان شده در مطالعات مختلف، وجود درختان در نقاط کلیدی فضای شهری باعث پیوند آن‌ها با فعالیت‌های روزمرهٔ مردم می‌شود. این ارتباط می‌تواند شامل زیارت، تعاملات اجتماعی و تفریحات باشد. چنین پیوند پیوسته‌ایی منجر به افزایش احترام و تقدس به درختان می‌شود و آن‌ها را به عناصری آینده و هویت‌بخش در محیط شهری تبدیل می‌کند. افزایش لایه‌های معنایی درختان در منظر سبز شهرها، نه تنها زیبایی این عناصر را در نظر شهروندان تقویت می‌کند، بلکه احساس تعلق به محیط را نیز به وجود می‌آورد. درختانی که به نیازهای ساکنان پاسخ می‌دهند و با ظرفیت‌های مکانی و ادارک آن‌ها از محیط شهری هم‌راستا هستند، به توسعهٔ مکان محور کمک می‌کنند. در واقع، ویژگی‌های مکانی هستند که نوع خاصی از منظر سبز شهری را شکل می‌دهند که با نیازهای ساکنان و شرایط محیطی سازگار است. به این ترتیب، درخت و آب به عنوان عناصر منظر، علاوه بر ایجاد زیبایی، به تقویت هویت اجتماعی و فرهنگی جامعه نیز کمک می‌کند و ارتباط عمیق‌تری بین ساکنان و محیط‌زیست‌شان برقرار می‌سازند. از این‌رو، در نظر گرفتن توان بالقوهٔ عناصر درخت و آب برای تبدیل شدن به عناصری منظرین، در راستای احیا، حفاظت و تقویت ادارک مکان، در توسعهٔ مکان محور امری ضروری است.

رودخانه

رودخانه‌ها به دلیل عملکردهای چندگانهٔ خود در زمینه‌های سازماندهی فضایی شهری، ارتباط با طبیعت، فواید اکولوژیکی، اجتماعی و نقش اساسی در شکل‌گیری خاطرات جمعی ساکنان اهمیت بهسازی در منظر شهری دارد. وجود آب برای کاشت درختان، فرصت ارتباط فیزیکی و حسی با طبیعت در لبهٔ رودخانه و مزایای اکولوژیکی آن از عواملی است که موجب شده است فضاهای سبز معاصر به طور عمده در کنار مکان رودخانه‌ها ایجاد شوند. فضای سبز معاصر به صورت پهنه‌ای با کاشت توده‌ای گیاهان غیر بومی، از جمله کنوکارکپوس و کهورپاکستانی، در مجاورت رودخانه‌ها با هدف تفریحی ایجاد شده است و دیگر جنبه‌های آن در این نوع توسعهٔ منظر نیست. این در حالی است که هم منظر سبز بومی و هم لبهٔ رودخانه هردو عناصر چند عملکردی و دارای پیوند عمیقی با جنبه‌های مختلف زندگی هستند که هم آب و هم درخت دارای

که «چادرنشیان که مجبور هستند به دنبال گله‌هایشان بروند، آذوقه‌شان را به مقبره مقدس و ابزار کشاورزی‌شان را به درخت سپارند، چون ابزار پس از فصل کشت، تا سال آینده بی‌صرف می‌ماند». این سپردن ابزار معیشت به درخت نشان‌دهنده تقدس و احترام این درخت در باورها و اعتقادات این مردمان است، به طوری که آنان از محفوظماندن اموال خود در نزد درخت مقدس اطمینان دارند. همچنین قرارگیری این درخت در مکان مقدس و همراهشدن با مراسمات آیینی و زیارت بر شأن مقدس این درختان می‌افزاید. این همراهی و حضور مستمر این درختان مقدس در اعتقادات و مراسمات مذهبی نشان می‌دهد این درختان با هویت ساکنان پیوند خورده‌اند و نقش این درختان در زندگی ساکنان تبدیل به عنصری هویت‌بخش فراتر از صرفاً عنصری طبیعی و گیاهی می‌شود.

استراتژی‌های مبتنی بر منظر

سازماندهی و مکان‌یابی منظر سبز در هر مکان براساس ظرفیت‌های آن و ادراک ساکنان آن شکل می‌گیرد. خوانش منظرین انجام‌شده توسط نگارندگان از منظر سبز شهر و دخانه‌های سرزمین خوزستان نشان داده شده‌های دزفول، شوش و شوشتار، سبک تقریباً مشابهی از این نوع منظر سبز در این شهرها دنبال می‌شود که دارای ویژگی‌های خاص و منحصر به فرد خود است. منشأ این ویژگی‌ها ظرفیت‌های اقلیمی، عملکردی، زیبایی‌شناختی، فرهنگی و اجتماعی مکان است. ساکنان این شهرها برای رفع نیازهای مختلف جامعه براساس ادراک خود از مکان، منظر سبز شهری را ساماندهی و ایجاد کرده‌اند. ایجاد فضاهای سبز واحدهای در نقاط عطف چند عملکردی

ساکنان شهر شده است. درخت نخل نیز همانند گُنار با داشتن زیبایی بصری و میوه خوارکی که دارای عملکرد اقتصادی است، از درختان منتخب بومی محسوب می‌شود (تصویر ۲). این درختان نه تنها با اقلیم و آب و هوای این سرزمین سازگار هستند و تحمل شرایط نامساعد محیطی همچون خشکی و گرم‌دارند، بلکه در رفع نیازهای اقتصادی، اجتماعی، زیبایی‌شناختی و رفاهی ساکنان نقش مهمی ایفا می‌کنند. درختانی که از نظر عملکردی بر طرف سازنده آنان داری پیوندی عمیق هستند، در گذر زمان با ایجاد خاطرات جمعی و حضور یافتن در زندگی روزمره مردم شأن احترام و تقدير می‌گیرند و نقش مهمی در ایجاد حس تعلق به مکان ایفا می‌کنند. بنابراین، درختان بومی که ساکنان براساس ظرفیت‌های مکانی و برای رفع نیازهای روزمره خود انتخاب می‌کنند، نقش مهمی در توسعه منظر شهری ایفا می‌کنند که غفلت از آن موجب تقلیل عملکرد منظر سبز شهری به فضای سبز شهری می‌شود.

بررسی اسناد تاریخی نیز تأیید کننده حضور مستمر درختان گُنار و نخل در منظر سرزمین خوزستان است. حضور این درختان در جوار اماکن مقدس حاکی از شأن مقدس این درختان در نزد مردم است. در اسکیس‌های سفرنامه مدام ژان دیولافوا (Dieulafoy, 1998) تک درختان گُنار در دشت که پناهگاهی در برابر آفتاب سوزان محسوب می‌شوند، قابل مشاهده است. همچنین حضور درخت نخل در جوار مقبره دانیال نبی و گُنار قدیمی در گنار امامزاده نیز در این اسکیس‌ها قابل مشاهده است (تصویر ۳). در این سفرنامه به این موضوع اشاره شده است

تصویر ۲. گُنار و نخل درختان بومی منتخبی که از فضای عمومی تا حیاط خانه‌ها حضور دارند. عکس: بابک عبدی، ۱۴۰۳.

تصویر ۳. حضور تک درخت گُنار در جوار امامزاده، درخت نخل در جوار مقبره دانیال نبی نشان از شأن مقدس این درختان دارد. مأخذ: Dieulafoy, 1998.

موجب بهبود آسایش اقلیمی و ایجاد حس تعلق به مکانی می‌شود که مناسب و سازگار با ظرفیت‌های همین مکان ایجاد می‌شود و در نتیجه به بهبود کیفیت زندگی ساکنان کمک می‌کند (تصویر ۴). در شهرهایی با چنین اقلیمی، درخت در خاطره جمعی و ذهنیت شهروندان جایگاه ویژه‌ای دارد، چراکه زندگی در طول روز بدون سایه و تهیّۀ مطبوعی که ایجاد می‌کند، امکان پذیر نیست. لذا این عناصر اهمیت ویژه‌ای در شکل‌گیری تجربه و شناخت شهروندان از منظر سبز شهر خود و فهم عمیق آن‌ها دارند. در بررسی‌های انجام‌شده، تمرکز فضای سبز در شهرهای مورد مطالعه‌می توان گفت در نقاط مکث محله و واشدگاه‌ها مانند تقاطع محورهای دسترسی محلی، نقاط عطف شهری، مانند امامزاده و مساجد، فضای سبز نقش بهسزایی ایفا می‌کنند (تصویر ۵). آنچه در مطالعات میدانی بررسی شد، نشان می‌دهد این الگو نه تنها به زیبایی بصری شهر کمک کرده‌اند، بلکه بهدلیل قرارگیری آن‌ها در محله‌ای که بستر تعاملات ساکنان هستند با زندگی روزمره و فعالیت‌های اجتماعی افراد نیز پیوند خورده و موجب افزایش حس تعلق خاطر شده‌اند، این در حالی است که فضای سبز معاصر معمولاً به صورت ایزوله و جدا از زندگی روزمره شهروندان و تنها برای یک فعالیت خاص تفریحی طراحی می‌شود و در نقاطی با اهمیت کمتر، نظیر حاشیه

(ب)

(د)

شهر با استفاده از گونه‌های بومی انتخاب شده سازگار با ظرفیت‌های مکان ویژگی مشترک منظر سبز شهر و دخانه‌های خوزستان است که تعیین کننده این سبک خاص از منظر سبز است. تکرار شیوه و استراتژی ایجاد منظر سبز در این شهرها نشان از مشابهت‌های اقلیمی، فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی در این شهرهاست. ابتکار و استراتژی که با خردمندی و هوشمندی ساکنان این سرزمین در ایجاد این سبک، در عین اینکه ظرفیت‌های مکان در ابعاد مختلف را ملاحظه شده است، نیازهای ساکنان را نیز برآورده می‌سازد.

• سازماندهی واحدهای سازگار با اقلیم

در اقلیم‌های گرم مانند خوزستان، نگاه به منظر سبز متفاوت است، مشاهدات میدانی نشان می‌دهد توسعه منظر سبز به صورت نقاط متمرکز در قالب واحدهای است، این در حالی است که مدل‌های معاصر طراحی فضای سبز به صورت پنهان‌ای (همچون پارک‌های بزرگ) بدون توجه به محدودیت منابع آبی و روش‌های آبیاری پایدار، نظریه آبهای باران و منابع محلی، خرد اقلیم‌ها و گیاهان بومی انجام می‌شود. این منظر سبز واحدهای نه تنها با اقلیم سازگار است، بلکه به ظرفیت‌های مکانی نیز توجه دارد. این نوع توسعه منظر سبز با توجه به ساختار آن موجب مصرف بهینه آب با توجه به اقلیم گرم خوزستان، همچنین با همراهشدن با گیاهان بومی با ایجاد سایه

(الف)

(ج)

تصویر ۴. نمونه‌هایی از سازماندهی منظر سبز بومی به صورت واحدهای (الف) واحدهای سبز در مقابل مقبره دانیال نبی شوش، (ب) سازماندهی واحدهای در محوطه بقعة شاه رکن‌الدین درفول، (ج) اثر باقی‌مانده از منظر سبز واحدهای مسجد جامع شوشتر (۵) تک درخت کنار نماد سازماندهی واحدهای درفول. عکس: باکی عبدی، ۱۴۰۳.

شهری در پیوند مستمر با بافت زندگی ساکنان شهر شکل گرفته است. درختانی که در این نقاط عطف کاشته شده‌اند از درختان بومی منتخبی هستند که دارای پیوند عمیق با ذهنیات، هویت و اعتقادات ساکنان هستند و به جنبهٔ صرفاً بصری توجه نشده است. با چند عملکردی‌شدن درختان و افزایش لایه‌های معنایی و نقش درخت در زندگی مردم این درختان به‌مثابة عنصری در منظر عمل می‌کند و این نوع منظر سبز بومی در ذهن ساکنان دارای ادراف زیبایی‌شناسخی و در نتیجه موجب حس تعلق به مکان می‌شود. در نهایت می‌توان گفت منظر سبز بومی در شهرروودخانه‌های خوزستان به‌دلیل سازگاری با ظرفیت‌های مکان رفع کننده نیازهای ساکنان است و با داشتن مؤلفه‌های مکان‌ساز بخشی حیاتی در توسعهٔ مکان محور محسوب می‌شود که نیازمند توجه به آن در فرایند توسعه است. این درحالی است که فضای سبز معاصر در مجاورت رودخانه‌ها با تقلیل نقش منظر سبز به فضای سبز تفریحی و تبدیل لبۀ رودخانه به فضایی شبیه به پارک موجب ازبین‌رفتن عملکردهای چندگانه رودخانه و نقش هویتی آن و در نتیجه جدایی همزمان منظر سبز و رودخانه از زندگی روزمره ساکنان شده است.

تعارض منافع

نگارندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافعی برای ایشان وجود نداشته است.

خیابان‌ها و نقاط عبوری کم‌اهمیت، قرار می‌گیرند. این رویکرد، نه تنها از غنای اجتماعی و فرهنگی فضای سبز می‌کاهد، بلکه نیازهای واقعی ساکنان را نیز نادیده می‌گیرد، در حالی که طراحی منظر سبز باید به صورت یکپارچه در بطن زندگی محلی قرار گیرد و به نیازهای واقعی جامعه پاسخ دهد و براساس آن شکل گیرد.

نتیجه‌گیری

ظرفیت‌های مکانی شامل ویژگی‌های کالبدی و غیرکالبدی، نیازهای ساکنان و به‌طور کلی ادراک ساکنان از مکان است. شهرروودخانه‌های سرزمین خوزستان نیز ظرفیت‌های مکانی خاص خود را دارند که توسعهٔ منظر این شهرها باید براساس این ظرفیت‌ها انجام شود تا فرایند توسعهٔ همزمان هم سازگار با مکان بوده و هم بر طرف‌سازنده نیازهای ساکنان در ابعاد مختلف باشد. منظر سبز شهری به عنوان بخشی از منظر در این شهرروودخانه‌ها دارای ویژگی‌های خاص و منحصر به‌فرد خود است که براساس همین ظرفیت‌ها ایجاد شده است (جدول ۱). منظر سبز شهری در شهرهای دزفول، شوش و شوشتر به گونه‌ای ایجاد شده است که متناسب با اقلیم این شهرها به صورت واحدهای نیازهای اقلیمی آنان از قبیل ایجاد سایه و تأمین آسایش اقلیمی را فراهم سازد. همچنین موقعیت این واحدها در نقاط مکث شهری قرار دارد که در این نقاط تعاملات اجتماعی و فعالیت‌های روزمره ساکنان شکل می‌گیرد، بنابراین، منظر سبز

تصویر ۵. کاشت درخت در نقاط عطف شهری. عکس: زینب رضایی، ۱۴۰۳.

جدول ۱. تفاوت‌ویژگی‌های سبک منظر سبز بومی شهرروودخانه‌های خوزستان با فضای سبز معاصر. مأخذ: نگارندگان.

سبک فضای سبز	استراتژی‌های مبتنی بر منظر	مؤلفه‌های منظر سبز	درخت	روdxانه
شهری	سازماندهی	مکان‌بایی		
منظـر سبـز بـومـی	واحـدـات	نقـاط عـطـف و مـكـث شـهـر	- تـکـکـاشـت	- آـبـ بهـعنـوانـ عـنـصـرـیـ مـقدـسـ
فضـای سـبـزـ مـعاـصرـ	پـهـنـهـهـاـیـ وـ خـطـیـ	نقـاطـ اـبـزوـلـهـ وـ محلـ عـيـورـ،ـ	- چـنـدـعـملـکـرـدـیـ وـ شـأنـ مـقدـسـ	- لـبـهـ روـدـخـانـهـ چـنـدـعـملـکـرـدـیـ درـ اـرـتـابـاـتـ باـ زـندـگـیـ روـزـمـرـهـ
		مجـاـوـرـتـ روـدـخـانـهـ	- تـوـدهـایـ وـ ردـیـفـیـ	- آـبـ بهـعنـوانـ عـنـصـرـیـ تـزـئـنـیـ
			- عـملـکـرـدـ تـفـرـجـیـ وـ تـزـئـنـیـ	- عـملـکـرـدـ تـفـرـجـیـ وـ تـغـرـیـ لـهـ
			- درـخـانـهـ غـيرـبـومـیـ	- درـخـانـهـ غـيرـبـومـیـ

فهرست منابع

- داده‌های هواشناسی ایران. (بی‌تا). سازمان هواشناسی ایران. بازیابی شده در ۱۴۰۳/۱۰/۳۰. <https://data.irimo.ir/>, ۱۴۰۳/۱۰/۳۰.
- گزارش بارش و سدهای کشور. (۱۴۰۲). شرکت مدیریت منابع آب ایران. بازیابی شده در ۱۴۰۳/۱۰/۳۰. <https://data.wrm.ir/cs/Download/42/1644>
- منصوری، سید امیر. (۱۳۸۹). چیستی منظر شهری. منظر، ۲(۹). https://www.manzar-sj.com/article_405.html.
- Abarghöei Fard, H. (2019). A contemplation on ritual landscape representations in Kerman Province. *Journal of Art and Civilization of the Orient*, 7(24), 13-20. <https://doi.org/10.22034/jaco.2019.89248>
- Atashinbar, M. (2009). The continuity of identity in urban landscape. *Bagh-e Nazar*, 6(12), 45-56. https://www.bagh-sj.com/article_32.html
- Dieulafoy, J. (1998). *En mission chez les immortels: journal des fouilles de Suse* (E. Farahvasgi, Trans.). University of Tehran. (Original work published 1991)
- Francis, R. A. (2012). Positioning urban rivers within urban ecology. *Urban Ecosystems*, 15, 285-291. <https://doi.org/10.1007/s11252-012-0227-6>
- Mahmoodi, M., Rafieian, M., Rafieian, M., & Shayan, S. (2013). Land use planning in the urban sensitive areas: Case study, Farahzad Valley Stream-Tehran. *Journal of Urban - Regional Studies and Research*, 4(16), 47-64. https://urs.ui.ac.ir/article_20037.html?lang=en

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Revitalization School journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

عبدی، بابک؛ رضایی، زینب؛ نصرتیان، ریحانه و مهرآبادی، محمد. (۱۴۰۳). واکاوی نقش مکان‌ساز منظر سبز بومی در توسعه منظر شهری (مطالعه موردی: شهر روذخانه‌های دزفول، شوش و شوشتار). *مکتب احیا*، ۲(۴)، ۳۷-۳۰.

DOI: <https://doi.org/10.22034/2.4.30>

URL: <https://jors-sj.com/article-1-53-fa.html>

